

MAŁGORZATA CZŁONKOWSKA-NAUMIUK

(Warszawa)

ARCHEOLOGIA O HISTORII SAMNITÓW
– SANKTUARIUM W PIETRABBONDANTE

Dzieje Samnitów znany nie tylko ze źródeł literackich, lecz także z zabytków epigraficznych, w tym inskrypcji zapisanych w ojczystym języku tego ludu – oskijskim¹. Rekonstruuje się je także na podstawie świadectw archeologicznych. Za jedno z najważniejszych stanowisk przedrzymskiego Samnium uznaje się miejsce kultu w Pietrabbondante, nazywane przeważnie w literaturze włoskiej *il santuario sannitico di Pietrabbondante*², w którym do tej pory wyodrębniono trzy główne

¹ Oskijski był językiem indoeuropejskim, należącym do rodziny języków italskich i grupy językowej oskijsko-umbryjskiej, obecnie nazywanej również sabelską lub umbro-sabelską, por. H. Rix, *Sabellische Texte. Die Texte des Oskischen, Umbrischen und Südpikenischen*, Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 2002. Jego nazwa pochodzi od Osków (*Opici, Osci*), jednego z plemion Południowej Italii, zamieszkującego m.in. Kampanię w okresie napływu na jej teren ludów samnickich; por. Strab. V 4, 3 (choć Strabon podaje za wcześniejszymi autorami różne wersje historii regionu, nie utożsamiając zresztą Opików z Oskami). Język ten wzięł od Osków tylko nazwę, a w rzeczywistości był językiem całej grupy plemion italskich pochodzących ze środkowej części Płw. Apenińskiego, które rozprzestrzeniły się na południe. W czasach historycznych oskijskim mówiła południowa grupa ludów sabelskich, m.in. Samnici, Lukanowie, Kampanczycy. Na temat terminu „sabelski” w aspekcie etnicznym oraz na temat jęz. oskijskiego zob. m.in. E. T. Salmon, *Samnium and the Samnites*, Cambridge University Press, Cambridge 1967, s. 30–34, 112–126; G. Tagliamonte, *I Sanniti. Caudini, Irpini, Pentri, Carricini, Frentani*, wyd. II, Longanesi & C., Milano 2005 (Biblioteca di Archeologia 25), s. 7–13, 221–236. Oskijski nabrał z czasem charakteru *koine* południowych ludów sabelskich, *ibid.*, s. 233.

² Na temat stanowiska archeologicznego w Pietrabbondante zob. m.in.: A. La Regina, *Pietrabbondante*, [w:] *Enciclopedia dell'arte antica classica ed orientale* [dalej *EAA*], t. VI, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, Roma 1965, s. 160–162; *id.*, *Il Sannio*, [w:] *Hellenismus in Mittelitalien, Kolloquium in Göttingen vom 5. bis 9. Juni 1974*, t. I, oprac. P. Zanker, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1976 (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse III 97), s. 223–226; *id.*, *I Sanniti*, [w:] *Italia omnium terrarum parens*, oprac. G. P. Carratelli, Credito Italiano, Milano 1989 (Antica madre. Collana di studi sull'Italia antica), s. 303 i 420–422; M. J. Strazzulla, B. Di Marco, *Il santuario sannitico di Pietrabbondante*, Soprintendenza ai monumenti, alle antichità e alle belle arti del Molise, Roma 1973; A. Di Iorio, *Bovianum Vetus oggi Pietrabbondante*, Archeoclub d'Italia, Sezione di Pietrabbondante, Roma 1974; *Sannio. Pentri e Frentani dal VI al I sec. a.C.*, *Catalogo della mostra, Isernia, Museo Nazionale, ottobre-dicembre 1980*, Soprintendenza Archeologica per il Molise, Roma 1980, s. 130–185; F. Coarelli, A. La Regina, *Abruzzo, Molise*, Guide archeologiche Late-

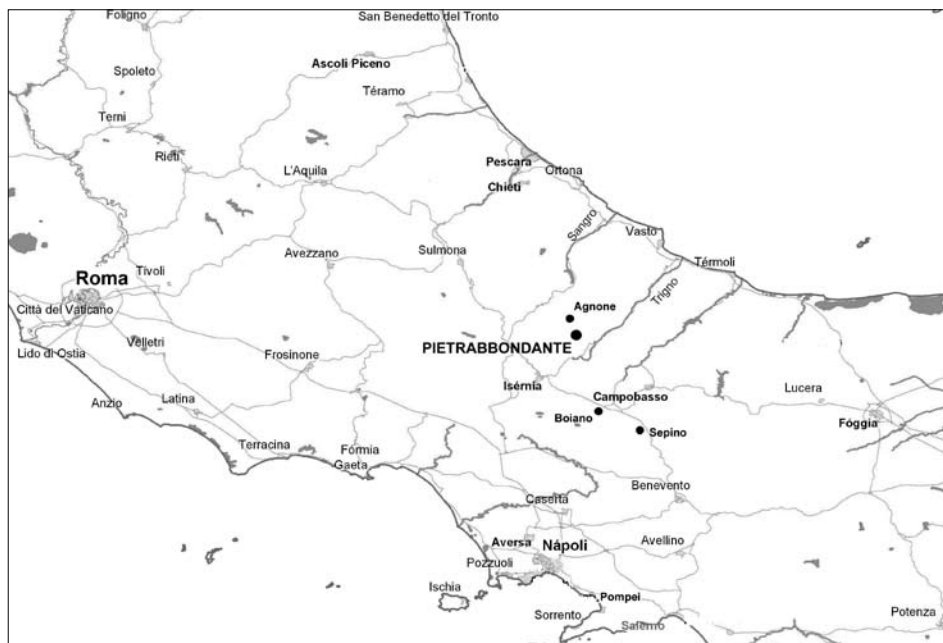
obiekty – dwie świątynie i teatr. Sanktuarium wyróżnia się nie tylko pod względem architektonicznym i artystycznym, lecz także z uwagi na znaczenie odkrytego tam bogatego materiału epigraficznego i archeologicznego. Ten interesujący zespół budowli, pochodzący sprzed wojny sprzymierzeńczej (90–87 p.n.e.), która zamyka historię niezależnego Samnium, jest zarazem jednym z najbardziej okazałych zachowanych przykładów architektury monumentalnej wznoszonej przez Samnitów. Jego odkrycie przyczyniło się do zdefiniowania cech i form typowych dla samnickich okręgów kultowych, a także dowiodło, że monumentalne rozwiązania zaczerpnięte z architektury hellenistycznej były stosowane i adaptowane do lokalnych potrzeb także w górskich rejonach Samnium, gdzie tradycyjnie przeważały niewielkie, wiejskie miejsca kultu pod gołym niebem. Z Pietrabbondante pochodzą ponadto znaleziska o ogromnym znaczeniu dla lepszego poznania struktury społecznej, organizacji politycznej i religii Samnitów: przede wszystkim duży zbiór inskrypcji oskijskich³ oraz bardzo liczne fragmenty uzbrojenia, składanego jako dary wotywnie. Sanktuarium, które należało do głównych miejsc kultu Samnitów, nosi piętno ważnych dla tego ludu wydarzeń; dzięki odkrytym tam świadectwom archeologicznym i epigraficznym możemy dostrzec – jak w soczewce – niemal wszystkie wielkie problemy, jakie przeżywało Samnium na przestrzeni swoich dziejów.

Pietrabbondante, niewielka miejscowość regionu Molise, leży w górzystym terenie około 25 km w linii prostej na północny wschód od Isernii (starożytna Aesernia) i około 7 km na południe od miasteczka Agnone, z którego okolic pochodzi słynna *Tavola di Agnone*, brązowa tabliczka z oskijską inskrypcją związaną z kultem bogini

rza, Roma – Bari 1984, s. 230–257; *Samnium. Archeologia del Molise, Catalogo della mostra*, oprac. S. Capini i in., Edizioni Quasar, Roma 1991, s. 63, 113–114, 154–159; S. Capini, G. De Benedittis, *Pietrabbondante. Guida agli scavi archeologici*, Tipolitografia Foto Lampo, Campobasso 2000; M. Miller, *Pietrabbondante*, [w:] *Das Neue Pauly*, t. IX, J. B. Metzler, Stuttgart – Weimar 2000, szp. 1010; Tagliamonte, op. cit., s. 100–103, 133; 180–195, 201, 230–231, 240, 259–260.

³ Odniesienia bibliograficzne do pierwszych, XIX-wiecznych publikacji inskrypcji z Pietrabbondante znaleźć można w zbiorze inskrypcji oskijskich Iwana W. Cwietajewa, rosyjskiego filologa, profesora m.in. Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego: I. Zvetiaieff, *Sylloge inscriptionum Oscarum*, t. I, Petropoli 1878, s. 11–16, nr 15–21. Na temat inskrypcji odkrytych w XIX wieku zob. także: T. Mommsen, *Die unteritalischen Dialekte*, Leipzig 1850, s. 171; R. S. Conway, *The Italic Dialects*, Cambridge 1897, nr 168–174; E. Vetter, *Handbuch der italischen Dialekte*, t. I, Heidelberg 1953, nr 149–155 (inskrpcje odkryte w latach 1840–1859). W jęz. polskim: J. Safarewicz, *Wybrane teksty oskijskie*, Warszawa 1957, s. 23, nr 43 i 44 (= Vetter, nr 153 i 150). Na temat inskrypcji odkrytych w latach 1959–1963, zob. A. La Regina, *Le iscrizioni osche di Pietrabbondante e la questione di Bovianum Vetus*, RhM 109, 1966, s. 260–286, nr 1–14. Na temat później odkrytych napisów zob. P. Poccetti, *Nuovi documenti italici a complemento del Manuale di E. Vetter*, Giardini, Pisa 1979. Transkrypcję wszystkich odkrytych w Pietrabbondante inskrypcji (bez tłumaczenia i komentarza) zamieszcza Rix, op. cit., s. 83–88. Punktem odniesienia przy podawaniu tekstów oskijskich pozostaje numeracja w podręczniku Vettera.

Kerres (Cerery)⁴, datowana na III lub II wiek p.n.e. W starożytności terytoria te zamieszkiwał samnicki lud Pentrów (*Pentri*).

1. Orientacyjna mapka środkowej Italii – położenie Pietrabbondante

Pomimo odnalezienia w okręgu świątynnym w Pietrabbondante pokażnej liczby inskrypcji oskijskich, w tym jednej zawierającej słowo *Bivaiianúd* (ablativus, tutaj odpowiednik łacińskiego locatiwu – *Boviani*)⁵, kwestia identyfikacji starożytnej miejscowości, na terenie której powstało sanktuarium Pentrów, do dziś nie została rozstrzygnięta. Identyfikowano ją z różnymi miejscowościami samnickimi, przede wszystkim z *Bovianum Vetus*, Akwilonią i *Cominium*, ale żadna z tych hipotez nie została udowodniona. Tradycyjna, Mommsenowska identyfikacja Pietrabbondante z rzymską kolonią *Bovianum Vetus* założoną w I wieku p.n.e., która opierała się między innymi na wspomnianej, nie do końca rozszyfrowanej inskrypcji, nie była

⁴ Vetter, nr 147; Safarewicz, op. cit., s. 22, nr 39. Podstawowe, zwięzłe informacje o tabliczce z Agnone można znaleźć m.in. w następujących tekstach: A. Maniet, *La linguistique italique*, [w:] *ANRW*, t. I 2 (1972), s. 551–552; L. Bonfante, *Język etruski*, przeł. W. Dobrowolski, Wydawnictwo RTW, Warszawa 1998, s. 59–63, rozdział 6 to dodatek nie dotyczący języka etruskiego, poświęcony oskijskiej inskrypcji z Agnone. Tekst tabliczki z Agnone odnosi się do miejsca kultu pod gołym niebem i jest wykazem ołtarzy różnych bóstw, przy których należało się zatrzymywać podczas rytualnej drogi – „procesji” w „ogrodzie”, czyli świętym okręgu *Kerres*.

⁵ Vetter, nr 150; Safarewicz, op. cit., s. 23, nr 44. Istniejące wciąż luki w znajomości oskijskiego uniemożliwiają jednoznaczne odczytanie tej inskrypcji, nie może ona więc stanowić dowodu w sporze o starożytną nazwę Pietrabbondante.

nigdy powszechnie akceptowana. Koncepcja Pietrabbondante-Bovianum zakłada istnienie dwóch miejscowości o tej nazwie: Bovianum u stóp masywu Matese, dzisiejsze Boiano (pisane też *Bojano*), i Bovianum Vetus – Pietrabbondante. O ile identyfikacja Boiano nie budzi zastrzeżeń, a istnienia dwóch miejscowości o nazwie *Bovianum* nie można wykluczyć (zwłaszcza że wskazuje na to przymiotnik *Vetus*), to utożsamienie Pietrabbondante z Bovianum Vetus leży nadal w sferze hipotez. Przeciwnikiem identyfikacji Pietrabbondante z kolonią Bovianum Vetus był przede wszystkim archeolog Adriano La Regina, który podważał tezę Mommsena, wskazując na brak wystarczających świadectw zarówno epigraficznych, jak i archeologicznych⁶. La Regina wysunął w późniejszych latach przypuszczenie, iż Pietrabbondante mogłoby być starożytnym Cominium⁷, i za taką ewentualnością opowiada się obecnie część badaczy⁸. Nazwa Cominium pojawia się w tekstach źródłowych w odniesieniu do różnych miejscowości italskich; prawdopodobnie wywodziła się ze źródłosłowu związanego ze zgromadzeniami ludu, podobnie jak łacińskie *comitium*, zatem miejscowości o tej nazwie mogły pełnić rolę politycznych ośrodków poszczególnych wspólnot. Warto dodać, że tylko niektóre miejscowości samnickie zidentyfikowano z prawie całkowitą pewnością, jak na przykład Allifae-Alife, Bovianum-Boiano, Caiatia-Caiazzo, Caudium-Montesarchio, a w latach osiemdziesiątych XX wieku zaproponowano identyfikację stanowiska na Monte Vairano (koło Campobasso) z Akwilonią⁹. Znaczna liczba starożytnych osad odkrytych na obszarze dawnego Samnium do dziś jednak pozostaje anonimowa, na przykład Agnone, Campochiaro, Capracotta, Carovilli, Ferrazzano i Frosolone¹⁰. Także lokalizacja niektórych samnickich *oppida*, które są znane tylko z nazw wymienionych w źródłach pisanych, wciąż jest niepewna lub zupełnie nieznana; na terytorium Pentrów są to na przykład miejscowości Ferentinum, Murgantia, Romulea¹¹.

⁶ Por. La Regina, *Le iscrizioni...*, s. 278–286; Coarelli, La Regina, op. cit., s. 230. Dotąd w Pietrabbondante nie odkryto pozostałości zabudowań, które mogłyby należeć do rzymskiej kolonii. Wśród badaczy i autorów brak jednak zgody w tej kwestii. Część z nich zdecydowanie opowiada się za identyfikacją Pietrabbondante z Bovianum Vetus, por. np. Di Iorio, op. cit.; id., *Documenti epigrafici in lingua osca da Bovianum Vetus*, Archeoclub d'Italia, Roma 1994; id., *Gli scavi di Bovianum Vetus. Guida all'area archeologica*, Archeoclub d'Italia, Roma 1998; podobnie Miller, op. cit.

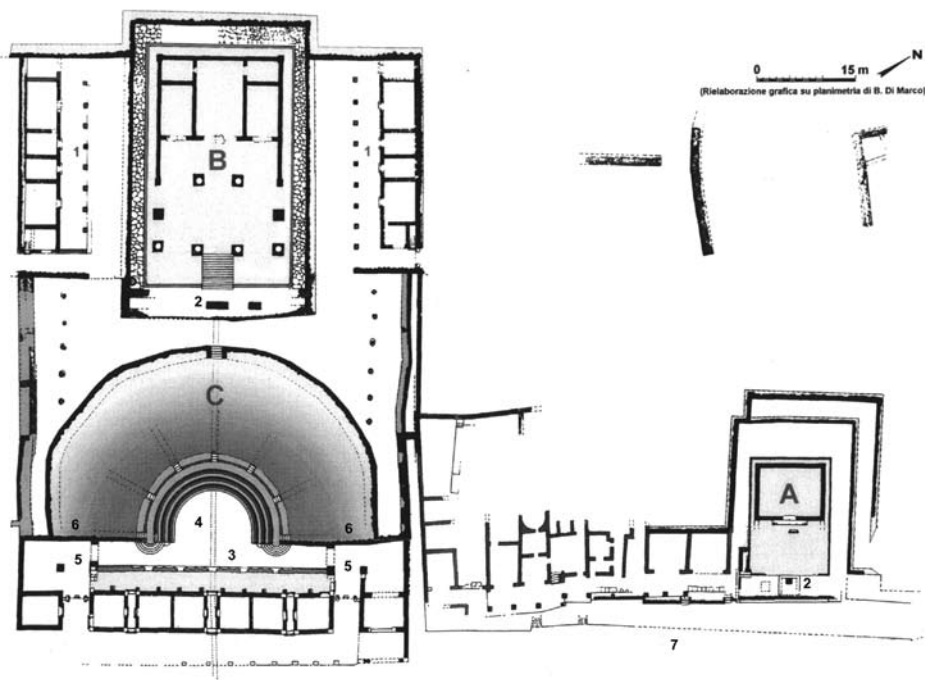
⁷ La Regina, *I Sanniti*, s. 421–422.

⁸ Np. F. Coarelli, *Legio linteata. L'iniziazione militare nel Sannio*, [w:] *La Tavola di Agnone nel contesto italico, Atti del Convegno di studio, Agnone 13–15 aprile 1994*, Cosmo Iannone Editore, Isernia 1996, s. 3–4; 15; Capini, De Benedittis, op. cit., s. 26.

⁹ La Regina, *I Sanniti*, s. 419; G. De Benedittis, [w:] *Samnium. Archeologia...* (zob. wyżej, przyp. 2), s. 127–130; M. Buonocore, R. P. Lalli, *Aquilonia*, [w:] *Das Neue Pauly*, t. I (1996), szp. 938–939.

¹⁰ Por. np. La Regina, *I Sanniti*, s. 372.

¹¹ Ibid.

2. Plan zespołu kultowego w Pietrabbondante. A – świątynia A, B – świątynia B, C – teatr,
 1 – portyki i pomieszczenia kultowe, 2 – ołtarze, 3 – *proscenium*, 4 – orchestra,
 5 – *parodoi (aditus maximi)*, 6 – *analemmata* (mury podtrzymujące widownię od frontu),
 7 – starożytna droga.

Za: Capini, De Benedittis, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 2), opracowanie planu B. Di Marco

Aby właściwie ocenić znaczenie zespołu sakralno-teatralnego w Pietrabbondante, należy zdać sobie sprawę z charakteru kultury oraz specyfiki życia społecznego i politycznego ludów samnickich, które, w przeciwieństwie do Greków, Rzymian czy Latynów, nie wytworzyły cywilizacji zurbanizowanej, zdominowanej przez silne centra miejskie. Jedną z uderzających cech cywilizacji ludów samnickich jest jej wiejski, w ogromnej mierze pasterski charakter. Na terenie Samnium przeważały niewielkie osady i miasteczka, najczęściej otoczone murami lub palisadą, określane powszechnie łacińskim terminem *oppida*. Typowe były również ufortyfikowane szczyty wzniesień, osady lub miejsca otoczone murami o wyraźnych funkcjach militarnych, obronnych, pełniące również rolę refugium¹². Obok rozproszenia

¹² Na temat ufortyfikowanych osad na wzniesieniach (wł. *centri fortificati*) na obszarze Samnium zob. S. P. Oakley, *The Hill-Forts of the Samnites*, British School at Rome, London 1995 (British School at Rome Archaeological Monograph 10). Dwa najbardziej znane stanowiska badane archeologicznie to Monte Vairano (Aquilonia) koło Campobasso i Monte Pallano (Pallanum) w północnym Samnium, na dawnym terytorium Frentanów (*Frentani*), w pobliżu miejscowości Atessa; na temat Monte Pallano zob. m.in. A. Faustoferri, J. Lloyd, *Monte Pallano: A Samnite*

niewielkich skupisk osadniczych¹³, ogromnego znaczenia pasterstwa opartego na transhumancji¹⁴, szeroko praktykowanej w południowych i środkowych Apeninach, charakterystyczna dla Samnitów była stosunkowo luźna organizacja polityczna, rodzaj federacji. Co najmniej od IV wieku p.n.e. społeczności samnickie tworzyły związek plemion. Historycy rzymscy piszący o wojnach samnickich nie używają nazw poszczególnych ludów, lecz ogólnego terminu *Samnites*, pod którym kryje się przypuszczalnie samnicka federacja.

Pozostałości samnickich budowli usytuowane są w odległości około kilometra na południe od centrum Pietrabbondante, na wysokości blisko 970 m n.p.m., u podnóża wzgórza Monte Saraceno (1212 m). Sanktuarium wzniesione zostało przy jednym z ważniejszych szlaków pasterskich, a zarazem komunikacyjnych¹⁵, obecnie nazywanym *tratturo Celano-Foggia*, na łagodnym stoku opadającym w kierunku południowo-wschodnim, ku dolinie rzeki Trigno (*flumen Trinium*) i łączącej się z nią w tej okolicy rzeki Verrino. Położenie miejsca kultu w Pietrabbondante tuż przy jednym z głównych *tratturi* jest nieprzypadkowe. Pozostałości lepiej uchwytnych samnickich okręgów kultowych wskazują wyraźnie, że były one rozmieszczone przede wszystkim wzdłuż pasterskich szlaków pełniących rolę głównych tras komunikacyjnych¹⁶.

W *area sacra* w Pietrabbondante odsłonięto do tej pory pozostałości zespołu obejmującego świątynię i teatr, niewielkiej wcześniejszej świątyni oraz portyku i ciągu niedużych pomieszczeń usytuowanych między teatrem a mniejszą ze świątyń. Odkryto także ślady najwcześniejszej kamiennej zabudowy sanktuarium z III wieku p.n.e. Ponieważ brak wskazówek pozwalających stwierdzić, jakim bóstwom odda-

Fortified Centre and Its Hinterland, Journal of Roman Archaeology 11, 1998, s. 5–22, z odniesieniami bibliograficznymi dotyczącymi także innych osad. W wyniku badań prowadzonych w ostatnich dziesięcioleciach liczba zlokalizowanych samnickich osad obronnych wciąż rośnie; w 1998 r. wynosiła ona ponad 80; Faustoferri, Lloyd, op. cit., s. 5.

¹³ Por. Tagliamonte, op. cit., s. 156–157.

¹⁴ Transhumancja (wł. *transumanza*, fr., ang. *transhumance*) to system wypasu owiec i bydła polegający na wykorzystywaniu pastwisk sezonowych w różnych regionach – letnich wysoko w górach i zimowych na nizinach. Ten rodzaj pasterstwa, praktykowany przez kilka tysięcy lat, wymagał pokonywania przez stada i pasterzy znacznych odległości, wynoszących często kilkaset kilometrów.

¹⁵ Wł. *tratturi* – szlaki, którymi przepędzano stada na pastwiska letnie lub zimowe, porośnięte jedynie trawą trakty o szerokości od kilkunastu do kilkudziesięciu metrów. Główne trasy przebiegały między środkową Italią i Apulią. W południowej i środkowej Italii *tratturi* były używane jeszcze do niedawna przez pasterzy; niekiedy wykorzystywane są nadal na niewielką skalę lub używane w celach turystycznych, m.in. w regionie Molise.

¹⁶ Chodzi zwłaszcza o miejsca kultu o szerszym niż lokalny zasięgu, np. sanktuarium Herkulesa w Campochiaro (między Boiano a Sepino), por. Coarelli, La Regina, op. cit., s. 202–209, Tagliamonte, op. cit., s. 179–180; A. Lepone, P. Wojciechowski, *Aspetti religiosi del Sannio Pentro: alcune considerazioni*, [w:] *Society and Religions. Studies in Greek and Roman History*, oprac. D. Musiał, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2005, s. 81. W czasach nowożytnych przy *tratturi* wznoszono liczne kościoły.

wano kult w każdej ze świątyń, badacze oznaczyli je konwencjonalnie literami: starszą, mniejszą i wcześniej odkrytą świątynię – literą A, budowlę okazalszą, powstałą w okresie późniejszym i później wydobytą na światło dzienne – literą B. Tym, co wyróżnia okręg sakralny w Pietrabbondante spośród innych miejsc kultu w Samnium, jest usytuowanie dwóch budowli – świątyni B i teatru – w jednym, zaprojektowanym jako całość zespole architektonicznym, którego układ nawiązuje do wzorców stosowanych w innych sanktuariach italskich oraz łatyńskich. Wyjątkowe walory takiego rozwiązania podkreślało malownicze, tarasowe położenie obu budowli – wyżej świątyni, niżej teatru – na łagodnie opadającym stoku, ponad drogą biegnącą u stóp sanktuarium.

3. Pietrabbondante. Świątynia B – zachowane podium i zrekonstruowany fragment ściany celli.
Fot. autorka

Najwcześniejsze oficjalne wiadomości o starożytnych ruinach w miejscu zwanym Calcatello koło Pietrabbondante pochodzą z pierwszej połowy XIX wieku. Dzięki informacjom przekazywanym przez miejscowych miłośników starożytności¹⁷ odpowiednim instancjom oraz na dwór Burbonów w Neapolu, jak również artykułom publikowanym na łamach czasopism, na Pietrabbondante zwrócono uwagę zarówno w Królestwie Obojga Sycylii, jak i za granicą. W latach czterdziestych XIX wieku

¹⁷ Byli to m.in. Saverio Cremonese, lekarz z Agnone, i Ambrogio Caraba, honorowy inspektor ds. starożytności w Campobasso, późniejsi autorzy raportu opracowanego na życzenie włoskich władz: A. Caraba, F. S. Cremonese, *Gli antichi monumenti di Pietrabbondante nel Molise: relazione*, Archeoclub d'Italia, Sezione di Pietrabbondante, Roma 1990 (Quaderni della conoscenza 4; przedruk wydania z 1871 r.).

miejscowość tę odwiedził między innymi Theodor Mommsen. W wyniku prac archeologicznych, rozpoczętych w roku 1857 pod patronatem władz w Neapolu¹⁸ i trwających do okresu walk o zjednoczenie Italii, a następnie na krótko podjętych pod koniec stulecia, odsłonięto mniejszą świątynię (A) i teatr. Systematyczne wykopaliska na większą skalę wznowiono dopiero w roku 1959. Powierzono je archeologowi Adrianowi La Regina, ówczesnemu inspektorowi w Zarządzie do spraw Starożytności Regionu Abruzzo i Molise (*Soprintendenza alle Antichità dell'Abruzzo e Molise*) w Chieti, późniejszemu autorowi licznych prac i artykułów z dziedziny archeologii i historii Samnium¹⁹. Owocem prac prowadzonych pod jego kierunkiem było przede wszystkim odsłonięcie drugiej, większej świątyni (B).

4. Pietrabbondante. Teatr. Fot. autorka

Historia miejsca kultu w Pietrabbondante sięga co najmniej IV wieku p.n.e. W tym rejonie natrafiono również na inne ślady osadnictwa i działalności budowlanej Samnitów. Na południowo-zachodnim zboczu pobliskiego Monte Saraceno odkryto niewielkie cmentarzysko z V wieku, z którego pochodzą fragmenty samnickiego uzbrojenia: groty włóczni, napierśnik (*kardiophylaks*) w kształcie dysku (wł. *discocorazza*), charakterystyczny dla uzbrojenia wojowników italskich i samnickich, znany z przedstawień figuralnych z VI–IV wieku p.n.e. ze środkowej Italii (na

¹⁸ Przede wszystkim dzięki działalności księcia pobliskiego Pescolanciano, Giovanniego Marii d'Alessandro; Capini, De Benedittis, op. cit., s. 10–11.

¹⁹ Zob. wyżej, przyp. 2 i 3.

przykład tzw. wojownika sabelskiego z Capecstrano²⁰), a także szeroki pas z brązu, typowy element ubioru samnickiego wojownika²¹. Po drugiej stronie tego samego wzgórza znajdują się fragmenty fortyfikacji w *opus polygonale*, wzniesionych pod koniec IV i na początku III wieku p.n.e. przez Pentrów, którzy w tym miejscu kontrolowali szlak komunikacyjny północ-południe. Umocnienie szczytu wzniesienia i przegrodzenie murem łatwiej dostępnych miejsc w pobliżu głównej drogi miało niewątpliwie związek z koniecznością zwiększenia obronności terytorium w okresie rosnącego zagrożenia ze strony Rzymian, a później walk toczonych z Rzymem na przełomie IV i III wieku p.n.e. Jeśli chodzi o miejsca kultu, Pietrabbondante nie było w tym rejonie jedynym, ale bez wątpienia odgrywało największą rolę²².

Zachowane do dzisiaj fragmenty budowli pochodzą z okresu po wojnie z Hannibalem: świątynia A – z początków II wieku p.n.e., kompleks świątynia B wraz z teatrem – z końca II lub początku I wieku. Natomiast pod istniejącym teatrem i częściowo pod świątynią B zidentyfikowano wcześniejszą fazę budowlaną – pozostałości najstarszej kamiennej zabudowy okręgu kultowego, datowanej na III wiek p.n.e. Pierwsze kamienne budowle sakralne wzniesiono prawdopodobnie najwcześniej w połowie stulecia, po zakończonych wojnach z Rzymem. Walki z Rzymianami, których początek w latach czterdziestych IV stulecia jest znany jako pierwsza wojna samnicka, trwały w Samnium z przerwami około siedemdziesięciu lat do 272 r. p.n.e., to jest do ostatecznej przegranej Pyrrusa i jego południowoitalskich

²⁰ Na temat wojownika z Capecstrano zob. m.in. Z. Zmigryder-Konopka, *Le guerrier de Capecstrano. Une nouvelle documentation de l'impérialisme étrusque*, Lwów 1938; L. A. Holland, *The Purpose of the Warrior Image from Capecstrano*, *American Journal of Archaeology* 60, 1956, s. 243–247; G. Cressedi, *Il Guerriero di Capecstrano*, [w:] *EAA*, t. II (1959). Obecnie uważa się, że *il Guerriero* pochodzi z VI w. p.n.e. i przedstawia króla środkowoitalskiego ludu Westynów (*Vestini*), por. La Regina, *I Samniti*, s. 302–303. Podobny typ ikonograficzny stojącego wojownika z napierśnikiem w kształcie dysku reprezentują także m.in. tors z Atessy i stela z Guardiagrele, fragmenty kamiennych rzeźb pochodzące z północnego Samnium. Wszystkie trzy zabytki znajdują się w Museo Archeologico Nazionale d'Abruzzo w Chieti.

²¹ Na temat samnickiego uzbrojenia i ubioru zob. Salmon, *op. cit.*, s. 102–110; Tagliamonte, *op. cit.*, s. 215–218.

²² Inne miejsca kultu odkryto m.in. ok. 3,5 km w prostej linii od Pierabbondante w Colle Vernone w dolinie rzeki Verrino (fragmenty budowli sakralnej, ołtarza i inskrypcji z dedykacją dla jednego z Dioskurów), stanowisko dotąd niebadane; ok. 15 km od Pietrabbondante na zachód w Vastogirardi (pozostałości świątyni italskiej) oraz ok. 15 km na północny wschód od Pietrabbondante, w Schiavi d'Abruzzo (pozostałości kolejnych dwóch świątyń italskich). Na temat Colle Vernone zob. Capini, De Benedittis, *op. cit.*, s. 22; Tagliamonte, *op. cit.*, s. 182; na temat Vastogirardi zob. J.-P. Morel, *Le sanctuaire de Vastogirardi (Molise) et les influences hellénistiques en Italie centrale*, [w:] *Hellenismus in Mittelitalien, Kolloquium in Göttingen*, s. 255–266; Coarelli, La Regina, *op. cit.*, s. 257–259. Capini, De Benedittis, *op. cit.*, s. 82–84; Tagliamonte, *op. cit.*, s. 189–190; na temat Schiavi d'Abruzzo zob. Coarelli, La Regina, *op. cit.*, s. 269–273; Tagliamonte, *op. cit.*, s. 189–194. Brązowa tabliczka z tekstem religijnym pochodząca z Agnone może także świadczyć o istnieniu tam okręgu kultowego pod gołym niebem (oskijskie *hurz*, por. łac. *hortus*), por. *ibid.*, s. 182.

5. Pietrabbondante. Teatr – widok sprzed podium świątyni B. Fot. autorka

sojuszników. Pentrowie, zmuszeni przez Rzymian do kapitulacji jak inne plemiona samnickie, przyjęli wówczas status rzymskich sprzymierzeńców.

Kilkadziesiąt lat po tych wydarzeniach, kiedy sytuacja w Samnium unormowała się, a wyższe warstwy miejscowych społeczności znów dysponowały odpowiednimi zasobami, by móc zadbać o własne sanktuaria, Pentrowie przebudowali okrąg kultowy w Pietrabbondante, być może zniszczony albo podupadły po długim okresie wojen. Wcześniejszej *area sacra* nadano nową, bardziej trwałą i okazałą formę, zgodną z obowiązującymi wówczas kanonami architektury hellenistycznej²³. Dokładny plan III-wiecznego okręgu kultowego jest z kilku względów nie do odtworzenia. Sanktuarium, zapewne poważnie zdewastowane przez wojska Hannibala, nie zostało odbudowane bezpośrednio po wyniszczającej wojnie punickiej, lecz w drugiej połowie II wieku zostało zastąpione nowym kompleksem architektonicznym, obejmującym teatr i świątynię B, wzniesionym w tym samym miejscu. III-wieczne zabudowania w większości rozebrano, a kamienne elementy częściowo wykorzystano przy wznoszeniu dwóch nowych obiektów. Jednak dzięki zachowanym fragmentom najstarszej uchwytnej zabudowy można odtworzyć ogólny schemat okręgu świętego sprzed wojny hannibalskiej. W pobliżu podium świątyni B zostały zidentyfikowane pozostałości fundamentów muru i portyku otaczającego *temenos*, co pozwoliło stwierdzić, że nie rozciągał się on na cały obszar późniejszego kompleksu świątynia-teatr, lecz zajmował teren pod teatrem oraz pas terenu przed późniejszą świątynią i miał kształt zbliżony do kwadratu o boku długości około 56 m. Jego wewnętrzny plan jest natomiast tylko hipotetyczny. W obrębie *temenosu*, naj-

²³ Coarelli, La Regina, op. cit., s. 235.

prawdopodobniej w głębi placu, bliżej jego tylnego muru, znajdowała się świątynia o jońsko-italskich kolumnach, o której istnieniu wiemy jedynie dzięki wtórnemu uzyciu fragmentów kolumn jako gruzu przy wznoszeniu późniejszych budowli. Plan „świątyni jońskiej” nie jest znany; przypuszcza się, że była nieco mniejsza od późniejszej świątyni B i, tak jak wzniesione później świątynie, była zorientowana na południowy wschód, w stronę doliny Trigno i drogi biegnącej poniżej temenosu. Z tej też strony znajdowało się wejście na teren *area sacra*²⁴. Kolumny otaczającego plac portyku wykonane były z drewna, na co wskazuje konstrukcja fundamentów, natomiast „świątynia jońska” była w całości zbudowana z miejscowego miękkiego wapienia, który pokrywano rodzajem gipsowego tynku („stiuku”).

Hipotetyczna rekonstrukcja rozplanowania najwcześniejszych budowli w Pietrabbondante opiera się na analogiach z innymi, mniejszymi okręgami kultowymi Samnium. Miejsca kultu w formie mniej więcej kwadratowego, otoczonego murem i portykiem placu, ze świątynią lub kaplicą usytuowaną w głębi albo wręcz opartą tylną ścianą o mur portyku, były najprawdopodobniej zmonumentalizowaną i zhellenizowaną postacią pierwotnych, samnickich miejsc kultu pod gołym niebem²⁵. Na podstawie nielicznych świadectw archeologicznych, późniejszych, kamiennych zabudowań sanktuariów oraz wzmianek w inskrypcjach i źródłach literackich można stwierdzić, że większość samnickich okręgów sakralnych miała niewielkie rozmiary i skromną formę. Czczono tam przede wszystkim bóstwa związane z rolnictwem i pasterstwem, a także bóstwa uzdrawiające i zapewniające płodność. Przeważały wiejskie sanktuaria pod gołym niebem, mające postać kwadratowego obszaru otoczonego ogrodzeniem z drewna lub z kamienia, wewnątrz którego znajdowały się ołtarze, a często także niewielkie kaplice, skarbcce oraz inne obiekty związane z kultem, na przykład studnie czy niecki z wodą²⁶. W III, a zwłaszcza w II wieku p.n.e. wielu sanktuariom nadano nową, bardziej trwałą formę, będącą wynikiem połączenia wzorców rodzimych, italskich z wzorcami hellenistycznymi.

Nie jest znane bóstwo albo grupa bóstw, którym oddawano cześć w Pietrabbondante, jest natomiast pewne, że zarówno odprawiany tam kult, jak i samo miejsce miały związek z wojskiem, na co wyraźnie wskazuje charakter *ex-votów*. W sanktuarium znaleziono ogromną ilość broni i fragmentów zbroi z brązu i z żelaza: hełmy i ich części, w szczególności policzki hełmów, ozdoby pancerzy, pasy, nagolenniki, miecze, grotty włóczni²⁷. Nie chodzi w tym przypadku o uzbrojenie, które mogło należeć do żołnierzy samnickich pochodzących z tego regionu, ale o uzbrojenie zdobyte na wrogu, *spolia hostium*, złożone w ofierze bogom. Broń i zbroje pokonanego wroga były wystawione na widok publiczny jako trofea, a ich część mogła być umieszczana na belkowaniu świątyń. Pokażne ilościowo depozyty broni z tego samego okresu

²⁴ Ibid., s. 235–236, 238.

²⁵ Tagliamonte, op. cit., s. 185.

²⁶ Ibid., s. 181.

²⁷ Na temat broni znalezionej w sanktuarium w Pietrabbondante zob. Coarelli, La Regina, op. cit., s. 236–238.

świadczą o tym, że część zdobytego uzbrojenia była składana w darze bogom przez wodzów w imieniu całej zbiorowości po odniesionych zwycięstwach, a samo sanktuarium było wspólnym miejscem kultu całego ludu Pentrów²⁸. W Pietrabbondante składano prawdopodobnie w ofierze dziesiątą część łupu wojennego, co było rozpowszechnionym zwyczajem, praktykowanym przez starożytne ludy. Przykłady broni i zbroi wroga, złożonych w ofierze bogom, są na przykład bardzo liczne w Olimpii, gdzie znalazły się między innymi łupy darowane Zeusowi przez władców lub miasta Wielkiej Grecji i Sycylii. Podobna praktyka jest poświadczona u Rzymian²⁹.

Zidentyfikowane uzbrojenie podzielić można na dwie podstawowe grupy: mniejszą, obejmującą uzbrojenie produkowane w Tarencie, datowane na okres od końca V do połowy IV wieku p.n.e., większą – uzbrojenie rzymskie z okresu obejmującego drugą połowę IV i pierwszą połowę III wieku p.n.e. Znaleźiska pochodzenia tarentyńskiego, sprzed wojen samnickich, trudno dzisiaj powiązać z konkretnymi konfliktami, o których brakuje informacji w istniejących źródłach historycznych. Można jednak przypuszczać, że chodzi o walki Samnitów i Lukanów z południowoitalskimi miastami greckimi, a także lokalne konflikty tych miast, w które Samnici mogli się angażować jako najemnicy. Natomiast rzymska broń i części zbroi dostały się do rąk Samnitów najprawdopodobniej w latach drugiej i trzeciej wojny samnickiej oraz podczas wojny prowadzonej przez Pyrrusa.

Charakter przeważającej części ex-votów odkrytych w Pietrabbondante świadczy zatem o tym, że samnicy dowódcy i żołnierze przybywali tam, by zgodnie ze zwyczajem ofiarowywać bogom część łupów wojennych. Jest bardzo prawdopodobne, że w sanktuarium pod Monte Saraceno zbierali się także w celu udziału w obrzędach i ceremoniach wojskowych, takich jak opisana przez Liwiusza w dziesiątej księdze *Ab urbe condita* przysięga doborowego „Inianego legionu”³⁰, która miała miejsce przed bitwą pod Akwilonią w 293 r., w czasie trzeciej wojny samnickiej (tradycyjnie umiejscawianej w latach 298–290 p.n.e.). Adriano La Regina zwrócił uwagę na zbieżność rozmiarów i ogólnego rozplanowania najwcześniejszego kamiennego temenosu w Pietrabbondante i miejsca przysięgi *legio linteata* opisanego przez Liwiusza³¹. Podobieństwa te, choć natury bardzo ogólnej, wskazują na to, że okręgi kultowe Samnitów – zwłaszcza te o charakterze „federalnym” – były również miejscem, gdzie odprawiano wojskowe rytuały i gdzie „poświęcano” wojsko wyruszające na wojnę.

²⁸ Tagliamonte, op. cit., s. 180.

²⁹ Por. np. Liv. X 46, 7: Gajusz Papiriusz Kursor ozdabia świątynię Kwirynusa bronią zdobytą w Samnium, pod Akwilonią i Saepinum w roku 293 p.n.e.

³⁰ Ibid., 38, 5–12.

³¹ La Regina, *Il Sannio*, s. 223–225. Zob. także Tagliamonte, op. cit., s. 183–184. Chodzi m.in. o rozmiary opisanego przez Liwiusza ogrodzonego placu, na którym żołnierze samnicy składali przysięgę przed ołtarzami, i okręgu kultowego w Pietrabbondante; w obu przypadkach jest to „miejsce długie i szerokie na około dwieście stóp” (przeł. Andrzej Kościółek) – *locus [...] consaeptus [...] patens ducentos maxime pedes in omnes pariter partes* (Liv. X 38, 5) – co odpowiada 55–56 metrom, a więc długości boku III-wiecznego okręgu kultowego w Pietrabbondante.

PO WOJNIE Z HANNIBALEM. ŚWIĄTYNIA A

Okrąg sakralny z III wieku nie był długo użytkowany. Jego zabudowania zostały zburzone albo poważnie uszkodzone pod koniec stulecia, przypuszczalnie w latach tuż przed lub tuż po bitwie pod Kannami, kiedy wojska kartagińskie, stacjonujące między innymi na terytorium Pentrów, pustoszyły te tereny w poszukiwaniu środków do życia i łupów, a ofiarą żołdaków padały przede wszystkim sanktuaria z ich skarbcami.

Jednak w *area sacra* kult nadal odprawiano; nieco dalej, około 50 m na wschód, wzniesiono w pierwszej połowie II wieku p.n.e. niewielką świątynię, oznaczoną dzisiaj literą A. Odslonięta i zbadana jeszcze w XIX wieku, budowla ta położona jest na tarasowanej platformie wciętej w zbocze wzgórza i otoczonej z trzech stron murami oporowymi. O wyglądzie świątyni niewiele można niestety powiedzieć, ponieważ zachowały się z niej tylko bardzo nieliczne elementy architektoniczne w postaci fragmentów doryckiego fryzu z gładkimi metopami oraz fragmentów gzymsu. Natomiast dzięki zachowanemu podium rozpoznawalny jest jej plan. Świątynia, prawdopodobnie tetrastylos *in antis*, miała pojedynczą cellę i głęboki przedsionek. Szerokość budynku celli wynosząca 11,5 m nieco przekraczała jego długość równą 9 m; według miejscowego systemu miar, rozmiary celli wynosiły ok. 42 × 33 stopy oskijskie (1 stopa równa była 0,275 m)³². Kolumnowy portyk znajdował się jedynie w części frontowej. Świątynia stała na kamiennym podium o rozmiarach 12,2 × 17,7 m (ok. 44 × 64 stopy) i wysokości około 1,65 m (6 stóp), na które prowadziły schody usytuowane centralnie przed fasadą, od strony południowo-wschodniej.

W tej niewielkiej budowli odnajdujemy szereg typowych cech świątyni etrusko-italskiej: wysokie podium z prowadzącymi na nie od strony fasady schodami, rozbudowaną część frontową – głęboki kolumnowy przedsionek oraz ślepą, pozbawioną kolumnady ścianę tylną. Wszystkie te cechy charakteryzowały także znacznie bardziej okazałą świątynię B.

Nie znamy bóstwa, które czczono w świątyni A, ale znamy imiona jej fundatorów, ludzi zaangażowanych w jej budowę i odnawianie. Z inskrypcji budowlanych pochodzących ze świątyni, w tym z zachowanej inskrypcji dedykacyjnej, wiemy, że byli to przede wszystkim przedstawiciele miejscowego rodu Staii³³.

³² Rozmiary świątyni i podium podają na podstawie Coarelli, *La Regina*, op. cit., s. 240 oraz Tagliamonte, op. cit., s. 189–190.

³³ Zob. np. *La Regina*, *Le iscrizioni...*, s. 268–269, nr 15 = Vetter, nr 151 – inskrypcja dedykacyjna: *gn(a)ivs. staiis. m(ara)h(e)is. stafidins. metd(is). t(úv)iks. dadikatted* (zgodnie z zasadami transkrypcji tekstów oskijskich, wszystkie wyrazy pisane są małą literą), tłum.: „[świątynię] dedykował Cn. Staius Mh. Stafidins, meddix tuticus [najwyższy urzędnik u ludów sabelskich]”. *Staius* to *gentilicium* najczęściej pojawiające się w inskrypcjach z Pietrabbondante, co wskazywać może na miejscowe pochodzenie *gens Stai*.

OSTATNI GEST WOLNYCH PENTRÓW. MONUMENTALNA ZABUDOWA SANKTUARIUM

W przededniu wojny sprzymierzeńcej Samnici zrealizowali największe i zarazem ostatnie przedsięwzięcie budowlane na terenie sanktuarium w Pietrabbondante, które było jednocześnie największym przedsięwzięciem w całym regionie: wzniesli kompleks architektoniczny obejmujący teatr i świątynię oznaczoną dzisiaj literą B. Budowle, zaprojektowane jako organiczna całość, zostały usytuowane na dwóch poziomach, częściowo na miejscu pierwszego, III-wiecznego okręgu sakralnego. Zespół budowli zorientowany był w tę samą stronę, co pochodząca z wcześniejszego okresu świątynia A, to jest na południowy wschód, i zajmował obszar o wymiarach około 55 na 90 m (około 200 × 330 stóp)³⁴.

Monumentalizację sanktuarium w Pietrabbondante należy widzieć w szerszym kontekście niebywałego rozwoju urbanistycznego Italii drugiej połowy II wieku i początku I wieku p.n.e., będącego przede wszystkim rezultatem bogacenia się wyższych warstw italskich społeczności³⁵, jak również wzrostu ich społecznych i politycznych aspiracji. Rozbudowa miast i miasteczek centralnej i południowej części Półwyspu Apenińskiego, częstokroć podupadłych po wstrząsie wojny hannibalskiej, nabrała ogromnego rozmachu pod koniec II stulecia, w okresie pokoju i rozkwitu gospodarki italskiej, w tym handlu zamorskiego na wielką skalę, któremu sprzyjało poszerzanie się terytoriów podległych Rzymowi i w którym niebagatelną, a może nawet główną rolę odgrywali *negotiatores Italici*³⁶. Charakterystyczne dla nurtu „odnowy architektonicznej” było nadawanie nowej, bardziej monumentalnej formy miejscowym świątyniom i sanktuariom³⁷.

Wzniesienie zespołu świątynno-teatralnego w Pietrabbondante było dziełem lokalnych elit wzbogaconych na działalności gospodarczej, a zwłaszcza na intratnym handlu prowadzonym na wschodzie. Z napisu na podium świątyni B wiadomo, że budowa jej części sfinansowana została przez przedstawiciela miejscowej arystokracji ze znanego samnickiego rodu Statii (*G? . Statiis Klar[...] – C. Statius Clarus?*). Wśród licznych Italików poświadczonych na Delos, jednym z największych centrów starożytnego handlu, przewijają się zarówno Statii, jak i Staii – przedstawiciele *gentes* znanych z inskrypcji z Pietrabbondante³⁸.

³⁴ Coarelli, *La Regina*, op. cit., s. 234.

³⁵ Doskonałym przykładem tego zjawiska jest rozwój urbanistyczny Pompejów w II wieku p.n.e.

³⁶ Wzrost znaczenia italskich *negotiatores* i ich wpływ na życie polityczne w okresie bezpośrednio poprzedzającym *bellum sociale* uwypuklał m.in. E. Gabba, *Le origini della guerra sociale e la vita politica romana dopo l'89 a. C.*, *Athenaeum* 32, 1954, s. 41–114 i 295–345; tekst opublikowany później w pracy: id., *Esercito e società nella tarda repubblica romana*, *La Nuova Italia*, Firenze 1963, s. 193–345.

³⁷ Por. F. Coarelli, *I santuari del Lazio e della Campania tra i Gracchi e le guerre civili*, [w:] *Les „bourgeoisies” municipales italiennes aux IIe et Ier siècles av. J.-C.*, oprac. M. Cèbeillac-Gervasoni, Centre Jean Bérard, Paris – Naples 1983, s. 217; M. Gaggiotti, *Tre casi regionali italici: il Sannio Pentro*, [w:] *Les „bourgeoisies”...*, s. 138.

³⁸ Odniesienia do źródeł epigraficznych podaje m.in. *La Regina*, *Iscrizioni...*, s. 276–278.

6. Pietrabbondante. Podium świątyni B od strony frontowej; na pierwszym planie tylny mur widowni w *opus polygonale*. Fot. autorka

Modernizując miasta, osiedla i miejsca kultu, Italikowie korzystali przede wszystkim z wzorców hellenistycznych zasymilowanych na Półwyspie Apenińskim, zwłaszcza w Wielkiej Grecji i w Kampanii, oraz z modeli rzymskich i lатыńskich. Rola Kampanii jako regionu przodującego pod względem zarówno gospodarczym, jak i artystycznym w II wieku p.n.e. jest niezaprzeczalna, podobnie jak jej głęboki wpływ na kulturę ludów Samnium. Jest więc dość prawdopodobne, że rozbudowę samnickiego sanktuarium powierzono kampańskim architektom i budowniczym. Wskazywać na to mogą między innymi uderzające podobieństwa między teatrem w Pietrabbondante a teatrami w Pompejach, choć należy pamiętać, że teatry pompejańskie stanowią punkt odniesienia dla innych budowli teatralnych Italii przede wszystkim ze względu na swój wyjątkowy stan zachowania i powinny być traktowane jedynie jako przykłady pewnego etapu rozwoju teatru italskiego.

Teatr w Pietrabbondante, położony poniżej świątyni, powstał u schyłku II wieku p.n.e. – przypuszczalnie jako pierwszy, choć z pewnością na podstawie kompleksowego projektu obejmującego obydwie budowle. Jego widownia, w kształcie płytkiej podkowy zbliżonej do półkola, została oparta częściowo na zboczu wzgórza, częściowo na kamiennej konstrukcji wypełnionej ziemią i gruzem. *Cavea* w wyższych partiach była podtrzymywana z zewnątrz przez mur wzniesiony w technice *opus polygonale* z bloków wapienia; w tej samej technice zbudowano mury oporowe podtrzymujące ją od frontu (*analemmata*). Takie rozwiązanie architektoniczne można uznać za typ przejściowy od teatru greckiego, którego widownia opierała się całkowicie na zboczu wzgórza, do teatru rzymskiego o widowni całkowicie opartej na sztucznie wznie-

sionej konstrukcji³⁹. Orchestra – analogicznie jak widownia – w kształcie płytkiej podkowy, nie została prawdopodobnie nigdy wyłożona kamiennymi płytami. Budynek sceniczny, z którego zachowały się jedynie fundamenty, miał około 37 m długości i 10 m szerokości. Średnica widowni teatru w Pietrabbondante wynosiła blisko 200 stóp oskijskich, to jest około 55 m⁴⁰. Kamiennie siedzenia przewidziano tylko w najniższej części, *ima cavea*, wyżej montowano rzędy siedzeń drewnianych, opartych na systemie kamiennych wsporników. Na widownię można było się dostać półkolistymi stopniami od strony *parodoi* oraz bezpośrednio z orchestry. Półkoliste stopnie wiodą na *praecinctio* (*diazoma*) obiegającą widownię tuż powyżej *ima cavea*, skąd można było dotrzeć do wyższych rzędów schodami rozmieszczonymi radialnie.

Zarówno ogólny plan, jak i elementy dekoracji samnickiego teatru wskazują na ten sam nurt, styl architektoniczny, jaki reprezentują między innymi teatry w Pompejach. Ogólny plan teatru w Pietrabbondante zbliżony jest do planu pompejańskiego Teatro Grande powstałego w III lub II wieku p.n.e., który opierał się na wzorcach hellenistycznych. Ze względu na późniejsze przebudowy nie wiemy, jak wyglądała jego pierwotna dekoracja, natomiast istnieje uderzające podobieństwo między elementami dekoracji architektonicznej teatru w Pietrabbondante i pompejańskiego Teatro Piccolo, nazywanego też Odeonem, datowanego na lata siedemdziesiąte I wieku p.n.e.⁴¹ W Pietrabbondante, w *ima cavea* każdy z trzech rzędów kamiennych siedzeń z oparciem zakończony był od strony budynku scenicznego bocznym oparciem w kształcie uskrzydłonej łapy gryfa, a na zakończeniach obydwu murów oporowych (*analemmata*) od strony orchestry umieszczono rzeźby przedstawiające postacie klęczących atlasów. Niemal identyczne motywy dekoracyjne – skrzydlate łapy gryfa i figury atlasów – ozdabiają pompejański Odeon. Dekoracje i wykończenie obu budowli zostały wykonane w tym samym stylu, z użyciem identycznych motywów. Poza łapami gryfa i atlasami, w obydwu teatrach na widownię przy *parodoi* prowadziły identyczne półkoliste stopnie. Podobieństwa dekoracji architektonicznej teatru w Pietrabbondante i Odeonu w Pompejach wskazują bezsprzecznie na wspólny rodowód budowli, a jednocześnie na rozpowszechnienie tego samego typu dekoracji w tych regionach Italii, co potwierdza to, że podobne figury atlasów znaleziono również w innych miejscowościach⁴².

Plan i konstrukcja teatru w Pietrabbondante zostały zainspirowane przez modele hellenistyczne, zaadoptowane i zmodyfikowane na terenie Kampanii, co potwierdzają analogie do zachowanych budowli teatralnych w Pompejach czy w Sarno. Warto zaznaczyć, że kamienne teatry wzorowane na teatrach hellenistycznych greckich miast

³⁹ E. Frézouls, *Aspects de l'histoire architecturale du théâtre romain*, [w:] *ANRW*, t. II 12, 1 (1981), s. 369.

⁴⁰ Rozmiarami był więc zbliżony do *Teatro Grande* w Pompejach (średnica 50 m), ale ze względu na mniejszą wysokość i mniejsze nachylenie widowni, mógł pomieścić mniejszą liczbę widzów (ok. 1000 osób).

⁴¹ Zob. np. *CIL* I 1633 = *CIL* X 844, inskrypcja informuje o wzniesieniu *theatrum tectum* (Odeonu) przez najwyższych magistratów kolonii sullańskiej w Pompejach.

⁴² Np. w Benewencie, La Regina, *Pietrabbondante*, s. 161.

7. Pietrabbondante. Teatr – figura atlasa. Fot. autorka

Wielkiej Grecji i Sycylii zaczęły powstawać na obszarze południowej i środkowej Italii wcześniej niż w Lacjum. Ogromne opóźnienie samego Rzymu w tej dziedzinie w stosunku do reszty Italii wynikało stąd, że budowa stałych teatrów została tam w II wieku p.n.e. prawnie zakazana przez senat – jak się zdaje – ze względów przede wszystkim politycznych⁴³. Pierwszy kamienny teatr wznosił w Rzymie dopiero Gnejusz Pompejusz Magnus; dedykacja tej budowli miała miejsce w 55 r. p.n.e.

⁴³ Chodziło prawdopodobnie o zapobieganie nieoficjalnym zgromadzeniom oraz spontanicznym reakcjom tłumów. W Rzymie ograniczano się więc do widowni tymczasowych, co jednak nie oznacza, że było to rozwiązanie tańsze i mniej luksusowe. Bogaty wystrój tymczasowych teatrów przeczy opinii, jakoby zakaz budowy teatrów kamiennych wynikał z pobudek ekonomicznych (oszczędność) i moralnych (walka z luksusem). Pierwsza próba wzniesienia kamiennego teatru na stokach Palatynu podjęta przez cenzorów w roku 154 p.n.e. spowodowała reakcję konserwatywnych grup arystokracji i wprowadzenie formalnego zakazu budowy kamiennych teatrów w Rzymie, jak również zakazu oglądania widowisk na siedząco; Liv. *Per.* XLVIII. Na temat zakazu budowy stałych teatrów w Rzymie i jego podłoża politycznego zob. Frézouls, *op. cit.*, s. 353–356.

8. Pietrabbondante. Teatr – najniższe rzędy widowni z bocznymi oparciami w kształcie uskrzydłych łap gryfa. Fot. autorka

9. Pompeje. Odeon – dekoracje architektoniczne. Fot. autorka

Do teatru w Pietrabbondante prowadziły dwa główne wejścia po obu stronach budynku scenicznego (*parodoi*). Wchodząc do teatru wchodziło się zarazem na teren sanktuarium, dlatego też u szczytu widowni, na osi teatru, znajduje się przejście na plac przed świątynią. Wydaje się, że jedyna albo główna droga do świątyni prowadziła przez środek teatru, który – jako element zespołu architektonicznego – pełnił również w pewnym sensie rolę monumentalnych schodów wiodących do wyżej położonej świątyni. Może wydawać się dziwne, że przejście na plac przed świątynią w tylnym murze teatru jest dosyć wąskie. Wynika to jednak z tego, że miejscem wszelkiego typu zgromadzeń był teatr, nie taras przed świątynią.

Świątynia B, o wymiarach 19,25 × 27,5 m (70 × 100 stóp oskijskich), wzniesiona na podium o wymiarach 23,1 × 35,75 m (84 × 130 stóp), jest największą odkrytą na terenie Samnium budowlą sakralną okresu przedrzymskiego. Jej rozmiary wyraźnie odbiegają od rozmiarów innych świątyń z tego okresu (II–I wiek p.n.e.), odkrytych na terytorium Pentrów i sąsiednich Frentanów. Dla porównania – podium świątyni w pobliskim Vastogirardi⁴⁴ mierzy 10,8 na 17,9 m (ok. 40 × 65 stóp), podium świątyni Herkulesa w Campochiaro i podium większej z dwóch świątyń italskich w Schiavi d’Abruzzo⁴⁵ mają odpowiednio 15,3 × 21,3 m (56 × 77 stóp) i 11 × 21 m (40 × 76 stóp), a wymiary całego temenosu w San Giovanni in Galdo⁴⁶ wynoszą 25,6 × 25,6 m (93 × 93 stopy).

Stosunkowo dobry stan zachowania podium świątyni B w Pietrabbondante umożliwił precyzyjne odtworzenie planu budynku świątynnego. Konstrukcją nośną, na której opierała się budowla, był system wzmocnionych murów ukrytych wewnątrz podium i stanowiących fundamenty świątyni. Ich rozmieszczenie pozwoliło stwierdzić, że świątynia B była budowlą typu prostylos, tetrastylos, *in antis*, o bardzo głębokim przedsionku. Głębokość przedsionka, mierzona od frontowego rzędu kolumn do frontowej ściany celli, jest większa niż głębokość samej celli. Warto zauważyć, że trójdzielna cella (jeśli nie brać pod uwagę ant) była bryłą dość ciężką o szerokości przekraczającej długość. Prawdopodobnie taką formę miały pierwotnie niewielkie samnickie świątynie (por. świątynię A). Dodanie bardzo głębokiego pro-naosu miało poprawić ciężkie proporcje poprzez zwiększenie długości całej budowli, a przez to uczynienie jej optycznie lżejszą, bardziej elegancką. Dzięki takiemu rozplanowaniu stosunek całkowitej długości świątyni do jej szerokości wyniósł 3:2. Zdecydowanie nie-rodzimą cechą świątyni jest podział budynku celli na trzy części, z których środkowa była najszersza i najdłuższa, a dwie boczne węższe i krótsze, ponieważ za tylną ścianą każdej z nich znajdowało się jeszcze niewielkie pomieszczenie. Kult triady bóstw w obrębie jednej świątyni i wynikający stąd jej podział na trzy części jest bez wątpienia świadomym naśladownictwem wzorców

⁴⁴ Coarelli, *La Regina*, op. cit., s. 258; Capini, *De Benedittis*, op. cit., s. 81.

⁴⁵ Tagliamonte, op. cit., s. 190.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 185. S. Giovanni in Galdo leży ok. 10 km w linii prostej na północny wschód od Campobasso.

latyńsko-rzymskich⁴⁷. Podobnie jak inne świątynie italskie i latyńskie, świątynia B wzorowana była jednocześnie na modelach hellenistycznych, co przejawiało się między innymi w trosce o nadanie jej jak najwytworniejszej, wydłużonej formy poprzez zwiększenie jej długości względem szerokości.

Zachowane fragmenty dekoracji architektonicznej pozwalają częściowo odtworzyć wygląd budowli. Nad korynckimi kolumnami biegł dorycki fryz o nierzeźbionych metopach. Widoczne elementy drewnianych belek dachu osłonięte były terakotowymi płytkami, bogato zdobionymi reliefowymi motywami roślinnymi, łączonymi między innymi z motywem głów satyrów i menad oraz „kobiety-kwiatu”. Terakotowe antefiksy przedstawiały kobiecą postać pomiędzy zwierzętami – „Panią Zwierząt”. Dach pokryty był dużymi prostokątnymi dachówkami wyprodukowanymi w Venafrum⁴⁸. Z gmachu świątyni zachował się tylko fragment bocznej ściany, która runęła podczas trzęsienia ziemi w IV wieku, obecnie zrekonstruowany *in situ*.

Przed świątynią znajdują się dwa ołtarze, ustawione na osiach dwóch części celli. Niewykluczone, że brakujący trzeci ołtarz nigdy nie został ustawiony ze względu na przerwanie ostatnich prac wykończeniowych⁴⁹.

Nie stwierdzono, jakim bóstwom oddawano cześć w sanktuarium. Inskrypcje budowlane odkryte na miejscu rejestrują jedynie fakt sfinansowania bądź wydania decyzji o wzniesieniu danej budowli lub jej części przez określone osoby. Tylko jedna inskrypcja znaleziona w pobliżu świątyni B zawiera imię bóstwa. Na brązowej blaszce, prawdopodobnie pierwotnie przytwierdzonej do daru wotywnego złożonego w świątyni, odczytać można imiona dwóch ofiarodawców oraz imię bogini Wiktorii⁵⁰. Jedno jedyne świadectwo nie stanowi wystarczającego dowodu na to, że Wiktoria należała do głównych bóstw czczonych w sanktuarium, ale wydaje się to prawdopodobne między innymi ze względu na silne związki tego

⁴⁷ Świątynie „italsko-toskańskie” o trójdzielnej celli, w których budynek celli ma plan zbliżony do kwadratu i jest poprzedzony głębokim kolumnowym przedsionkiem, były rozpowszechnione w Lacjum i w koloniach latyńskich; podobny plan miała przypuszczalnie także główna świątynia kolonii latyńskiej Aesernia (dzisiejsza Isernia), znajdująca się pod obecną katedrą, zob. Coarelli, *La Regina*, op. cit., s. 185–186.

⁴⁸ Imię właściciela wytwórni (Herennius Sattius), w której powstały, znamy dzięki interesującym inskrypcjom zachowanym na spodniej stronie jednej z dachówek odkrytych w portykach przy świątyni, zob. Poccetti, op. cit., nr 21, tab. 47, 1. Obok śladów odcisniętych w glinie kobiecych sandałów, na dachówce wydrapane zostały dwa krótkie teksty: jeden w języku oskijskim, zapisany znakami alfabetu oskijskiego, drugi – w języku łacińskim. Tekst oskijski: *hn. sattieis detfri / seganatted plavtad*, tłum.: „Detfri [niewolnica] Herenniusa Sattiusa oznaczyła stopą”; tekst łaciński: *Herenneis Amica / signavit qando [sic] / ponebamus tegila*, tłum.: „Amica [niewolnica] Herenniusa oznaczyła, kiedy kładliśmy dachówkę [do suszenia]”.

⁴⁹ Capini, *De Benedittis*, op. cit., s. 75.

⁵⁰ *La Regina*, *Le iscrizioni...*, s. 262, nr 1. Inskrypcja odkryta w 1959 r. Rozmiary brązowej blaszki: wysokość 4,2 cm, długość 13,5 cm, grubość 0,15 cm; blaszka przebita żelaznym gwoździem w prawym dolnym rogu. Obecnie w Museo Nazionale Archeologico, Chieti. Tekst: *maras stais banttie[s (...?)] / luvkis dekitis marah[ieis (...?)] / vikturrai dunum ded[ens]*; tłum.: *Maraeus Staius Banti f., Lucius Decitius Maraei f. Victoriae donum dederunt.*

miejsca z wojskiem. Inskrypcja pochodzi z pewnością z okresu istnienia świątyni B; według odkrywcy (La Regina) może być datowana najpóźniej na koniec lat osiemdziesiątych I wieku p.n.e., to jest na okres ostatnich walk Samnitów z Rzymianami. Po roku 80 definitywnie znikają w Samnium nazwy lokalnych urzędów, a język oskijski przestaje być używany w oficjalnych inskrypcjach⁵¹; napis budowlany zachowany na bocznej, zachodniej ścianie podium świątyni⁵² potwierdza, że budowla powstać musiała przed pacyfikacją Samnium przez Sullę i ostatecznym włączeniem tych terytoriów do państwa rzymskiego. Kuszące jest przypuszczenie, że wotum dla Wiktorii złożono podczas wojny sprzymierzeńczej, kiedy bogini ta cieszyła się wyjątkową popularnością wśród Italików, o czym świadczyć może to, że jej wizerunek występował często na monetach italskich powstańców⁵³.

KOMPLEKS *THEATRUM-TEMPLUM*

Uderzającą cechą okręgu kultowego w Pietrabbondante jest harmonijny związek teatru i położonej ponad nim świątyni. *Theatrum* i *templum* stanowią jedną kompozycję przestrzenną, jeden spójny zespół architektoniczny zaprojektowany jako całość. Podobieństwa między teatrem w Pietrabbondante a teatrami w Pompejach, o których mowa była wcześniej, ograniczają się jedynie do struktury wewnętrznej samych teatrów, ich planu i dekoracji i nie dotyczą kontekstu architektonicznego budowli, ich położenia względem innych obiektów. W Pompejach obydwa teatry są wprawdzie położone w pobliżu świątyń (Izydy oraz Asklepiosa / Jowisza Meilichiosa), ale żaden z budynków teatralnych nie jest organicznie związany z sąsiadującą świątynią.

Kompleks architektoniczny w Pietrabbondante jest natomiast doskonałym przykładem zespołu sakralno-teatralnego nazwanego przez Johna Arthura Hansona *theater-temple*, w którym dwie budowle – świątynia i teatr – są ściśle ze sobą powiązane przestrzennie⁵⁴. Termin ten oznacza układ architektoniczny, w którym bezpośrednio poniżej świątyni, przed jej frontem i na tej samej osi umieszczono widownię teatralną lub teatr *sensu stricto*. Można więc mówić w tym przypadku

⁵¹ Por. *ibid.*, s. 275.

⁵² Vetter, nr 154: *g. (?) staitiis klar[...]d pestlúm úpsannúm faamated p LX*. Tłum.: „G?. Staius Clar(us?) polecił wybudować część podium o długości 60 stóp”.

⁵³ Np. E. A. Sydenham, *The Coinage of the Roman Republic*, Spink & Son Ltd., London 1952, nr 622, 624, na rewersie: Wiktoria wieńcząca personifikację Italii.

⁵⁴ J. A. Hanson, *Roman Theater-Temples*, University Press, Princeton 1959. Tytułowe *theater-temple*s są określane przez autora jako „combination of theater and temple” (s. 9, 59); „theater building combined with temple” (s. 59); „theater and temple (joined) as a single organism” (s. 29), „temple-theater complex” (s. 33) itp. Na temat religijno-ideologicznych związków świątyni i teatru zob. s. 9–25 (rozdz. I, „Sites of Early Dramatic Performances”); na temat genezy modelu architektonicznego, według którego wzajemnie powiązано obydwie budowle, zob. przede wszystkim s. 29–39 (rozdz. II, „The Architectural Pattern”).

o teatrze u stóp świątyni albo o świątyni górującej nad widownią teatralną⁵⁵. W tego typu italskich zespołach widownia oparta była najczęściej na zboczu wzgórza, na którym zbudowano świątynię, a jej najwyższe rzędy znajdowały się zazwyczaj tuż przed podium świątyni. Obydwie budowle znajdowały się ponadto w obrębie wydzielonego, otoczonego portykiem lub murem okręgu sakralnego.

Zespół budowli w Pietrabbondante, nieznanym jeszcze autorowi *Roman Theater-Temples*⁵⁶, dokładnie odpowiada takiej definicji. Samnicka świątynia i teatr są usytuowane na jednej osi, w obrębie regularnego, zamkniętego obszaru o planie prostokąta, i otoczone wspólnym portykiem. Front świątyni i front teatru są też zorientowane w tę samą stronę: widzowie siedzieli tyłem do świątyni, jak gdyby na jej schodach. Najwyższe rzędy widowni są odległe od podium świątyni zaledwie o około 10 m. Charakterystyczne jest malownicze rozmieszczenie obu obiektów na zboczu. Taras, na którym posadowiono podium świątyni, znajduje się 5,5 m ponad poziomem orkiestry, zaś samo podium ma aż 3,55 m wysokości, świątynia położona jest więc 9 m ponad orkiestrą.

Analogiczny układ architektoniczny znany jest z różnych rejonów Italii, przede wszystkim z Lacjum i północnej Kampanii. Za najstarszy lub jeden z najstarszych kompleksów obejmujących świątynię i teatralnie rozmieszczone stopnie przed jej frontem uznaje się sanktuarium w Gabii⁵⁷, datowane na III wiek albo najpóźniej na połowę II wieku p.n.e. Według tego samego wzorca została ukształtowana ostateczna forma sanktuarium Fortuny w Praeneste, z drugiej połowy II wieku p.n.e.⁵⁸, i nieco późniejszego kompleksu Herkulesa Zwycięzcy w Tibur⁵⁹. Podobny zespół budowli usytuowany na zboczu i szczycie wzgórza odkryto w kampańskim *municipium* Teanum Sidicinum⁶⁰ oraz – ostatnio – w jego okolicy⁶¹. Można przypuszczać, że tak rozplanowane sanktuaria znajdowały się także w niektórych latyńskich kolo-

⁵⁵ Ibid., s. 29, 31 („the temple stands above and behind the theater, dominating it on its central axis”).

⁵⁶ Prace, w wyniku których w pobliżu odsłoniętego w XIX wieku teatru została odkryta świątynia B, drugi element zespołu kultowo-teatralnego Pentrów, rozpoczęły się w roku publikacji pracy Hansona. Prowadził je Adriano La Regina.

⁵⁷ Na temat Gabii zob. m.in. Hanson, op. cit., s. 29–30; Frézouls, op. cit., s. 358–359; F. Coarelli, *I santuari del Lazio in età repubblicana*, Edizioni Carocci, Roma 1987, s. 11–21.

⁵⁸ Coarelli, *I santuari...*, s. 217. Na temat sanktuarium w Praeneste (dzisiejsza Palestrina) zob. m.in. G. Gullini, *La datazione e l'inquadramento stilistico del santuario della Fortuna Primigenia a Palestrina*, [w:] *ANRW*, t. I 4 (1973), s. 749–799 – według Gulliniego górne sanktuarium w Praeneste może być datowane nawet na połowę II wieku p.n.e. (s. 778); Frézouls, op. cit., s. 359; A. Sadurska, *Archeologia starożytnego Rzymu*, t. I, PWN, Warszawa 1975, s. 145–146; F. Coarelli, *Lazio*, Laterza, Roma – Bari 1984, s. 137–148; id., *I santuari...*, s. 35–84.

⁵⁹ Na temat sanktuarium w Tibur zob. m.in. Frézouls, op. cit., s. 359; Sadurska, op. cit., s. 145, 147–148; Coarelli, *Lazio*, s. 77–85; id., *I santuari...*, s. 85–112.

⁶⁰ Frézouls, op. cit., s. 349, przyp. 22, s. 359.

⁶¹ W Pietravairano, ok. 15 km na północny wschód od Teano, na pograniczu samnicko-kampańskim, odkryto w ostatnich latach pozostałości sanktuarium malowniczo usytuowanego na górskim zboczu w obrębie przedrzymskich murów obronnych. Plan budowli jest podobny

niach⁶². Italsko-latyńskie zespoły grupujące świątynię i teatr stanowiły z pewnością wzorzec dla fundatorów i budowniczych sanktuarium Pentrów. Wywarły one również decydujący wpływ na formę Teatru Pompejusza⁶³. Pierwszy w Rzymie kamienny teatr, wzniesiony przez Pompejusza Wielkiego, to wyjątkowo spektakularny – wręcz wyolbrzymiony – przykład wykorzystania italsko-latyńskiej koncepcji zespołu teatr-świątynia. *Templum Veneris Victricis* usytuowano na szczycie *cavea*, na osi teatru, widownia stanowiła więc jednocześnie rodzaj monumentalnych stopni, schodów wiodących do świątyni, choć ze względu na dysproporcję obu obiektów nie można traktować gigantycznej widowni dosłownie jako stopni prowadzących do stosunkowo niewielkiej świątyni. W przypadku Teatru Pompejusza chodzi o pewną przenośnię, której użył zresztą podobno sam Pompejusz. Miał on określić wzniesiony przez siebie teatr jako *templum, cui subiecimus gradus spectaculorum*⁶⁴, kładąc nacisk na świątynię wieńczącą teatr, na sakralny aspekt budowli.

jak w Pietrabbondante – świątynia o trójdzielnej celli górująca nad teatrem, por. Tagliamonte, op. cit., s. 323.

⁶² Być może np. w latyńskiej kolonii Fregellae w południowym Lacjum, założonej w 328 r. i zburzonej przez Rzymian w 125 r. w odwecie za bunt mieszkańców, żądających pełnego obywatelstwa rzymskiego. Na temat Fregellae zob. M. H. Crawford, L. Keppie, *Excavations at Fregellae, 1978–1984*, Papers of the British School at Rome 52, 1984, s. 24–32; *Fregellae 2. Il santuario di Esculapio*, oprac. F. Coarelli, Edizioni Quasar, Roma 1986; *Fregellae 1. Le fonti, la storia, il territorio*, oprac. F. Coarelli, P. G. Monti, Edizioni Quasar, Roma 1998. Rok zburzenia kolonii, 125 p.n.e., stanowi *terminus ante quem* dla datowania budowli na jej terenie. Oprócz zabudowy miejskiej w pobliżu Fregellae odkryto sanktuarium Eskulapa położone na zboczu wzgórza. Odnaleziono w nim ślady świątyni usytuowanej pośrodku portykowego dziedzińca, otwartego od frontu. Świątynia zorientowana była na południowy wschód, w stronę miasta. Przed świątynią mogła znajdować się kamienna widownia teatralna (tak właśnie przedstawiono sanktuarium na makiecie w muzeum Fregellae w Ceprano) bądź też rodzaj widowni tymczasowej, budowanej z drewna na stoku wzgórza, por. np. *Fregellae I...*, s. 62. Byłby to więc kolejny przykład zespołu *theater-temple*, choć istnienie widowni nie jest pewne ze względu na zły stan pozostałości archeologicznych.

⁶³ Na temat Teatru Pompejusza zob. m.in. Frézouls, op. cit., s. 353–363; F. Coarelli, *Roma, Laterza*, Roma – Bari 1980, s. 288–290; Sadurska, op. cit., s. 165–167; na temat najnowszych badań zob. M. C. Gagliardo, J. E. Packer, *A New Look at Pompey's Theater: History, Documentation and Recent Excavation*, American Journal of Archaeology 110, 2006, s. 93–122. Komputerowe rekonstrukcje Teatru Pompejusza, będące rezultatem projektu badawczego *The Pompey Project: Digital Research and Virtual Reconstruction of Rome's First Theatre*, realizowanego w latach 1998–2005 przez zespoły pod kierunkiem R. Beachama, University of Warwick (W. Brytania) i J. Packera, Northwestern University (USA), we współpracy m.in. z Soprintendenza Archeologica di Roma, można obejrzeć na stronie internetowej King's College, London, Centre for Computing in the Humanities, The King's Visualisation Lab: www.pompey.cch.kcl.ac.uk. Projekt jest kontynuowany.

⁶⁴ Zdanie to przypisuje Pompejuszowi Tertulian, *De spect.* X 5. O ile Pompejusz istotnie wypowiedział te słowa – zapewne zaprawione ironią, zważywszy na proporcje budowli – zawarł w nich trafne spostrzeżenie na temat istoty kompleksu teatr-świątynia. Niewykluczone, że podkreślając jego sakralny aspekt i to, że właściwie zbudował świątynię, do której „tylko dodał”

Geneza kompleksów sakralno-teatralnych była złożona. Jak podkreślał Hanson, italsko-rzymski model teatru ściśle powiązanego architektonicznie ze świątynią nie miał swoich poprzedników w architekturze helleńskiej i hellenistycznej, ale w miejscowej, italskiej⁶⁵. Warto zwrócić uwagę na podwójną rolę *cavea*, będącej zarazem widownią i rodzajem schodów wiodących do świątyni. Układ italskich, w tym łatyńskich i rzymskich, sanktuariów determinowało przede wszystkim ich położenie. Świątynia znajdowała się zazwyczaj na szczycie albo na zboczu wzniesienia, często na tarasowej płaszczyźnie sztucznie wyciętej w zboczu. Budowla była dodatkowo podwyższona – stała na charakterystycznym wysokim podium. Do tak usytuowanego miejsca kultu musiały prowadzić stopnie – *gradus* – przeważnie rozbudowane i monumentalne. Stopnie mogły jednocześnie służyć jako widownia podczas ceremonii religijnych i przedstawień teatralnych, które były integralną częścią *ludi* związanych z kultem⁶⁶. Stąd już krok do ukształtowania stopni jako zaokrąglonej *cavea*.

Istotny wpływ na ukształtowanie się modelu świątyni poprzedzonej położoną niżej widownią-schodami miała również łatyńsko-rzymska forma zespołu *curia-comitium*, w której budynek kurii – siedziba najwyższej władzy danej wspólnoty (senatu lub rady miasta) – góruje nad miejscem, gdzie zbierało się zgromadzenie ludu⁶⁷. Miejsce to mogło pierwotnie znajdować się w zagłębieniu terenu, niewielkiej dolinie czy kotlinie, na której zboczach stali ludzie, później przybrało postać okrągłego, nieckowatego placu z teatralnie rozmieszczonymi dookoła stopniami, formę najlepiej dostosowaną do odbywania zgromadzeń. *Comitium* z koncentrycznymi rzędami stopni mogło z kolei ukształtować się pod wpływem hellenistycznych *ekklēsiastēria* (miejsc zgromadzeń obywateli miast) o podobnej formie, znanych z Sycylii i Wielkiej Grecji (na przykład Agrygent, Metapont, Paestum)⁶⁸. Koliste *comitium* usytuowane przed frontem kurii znane jest z Rzymu i wielu kolonii łatyńskich, na przykład Cosa, Paestum, Alba Fucens⁶⁹, Fregellae⁷⁰. W Rzymie *comitium* wyposażone w teatralnie rozmieszczone stopnie powstało w pierwszej

widownię, w pewnym sensie, ironicznie, zbijał także zarzuty o naruszenie zakazu budowy teatrów w Rzymie, które formalnie nie zostało uchylone od II wieku p.n.e.

⁶⁵ Hanson, op. cit., s. 29, 36.

⁶⁶ Ibid., np. s. 30–31; Frézouls, op. cit., s. 359; 362.

⁶⁷ Por. Hanson, op. cit., s. 37–39.

⁶⁸ Coarelli, *Roma*, s. 49; Coarelli, *La Regina*, op. cit., s. 77.

⁶⁹ Na temat zespołu *curia-comitium* w Cosa i Paestum zob. Hanson, op. cit., s. 38–39, Hanson zwraca uwagę na to, że kolonie w Cosa i Paestum zostały założone w tym samym roku – 273 r. p.n.e. Na temat *comitium* w Alba Fucens, kolonii założonej w 303 r., zob. Coarelli, *La Regina*, op. cit., s. 76–77. Powstanie zespołów *curia-comitium* w trzech wymienionych koloniach datuje się na początkowy okres ich istnienia, tj. pierwszej połowy III wieku. *La Regina* wskazywał na decydujący wpływ zespołów *curia-comitium* na układ sanktuarium w Pietrabbondante, *I Sanniti*, s. 421–422; zob. także Coarelli, *Legio...*, s. 4–5.

⁷⁰ Zob. *Fregellae I...*, s. 56–60 oraz 123, 126 – plany i rekonstrukcje kurii i *comitium* we Fregellae.

połowie III wieku p.n.e. i w takiej formie przetrwało do końca republiki⁷¹. Ta właśnie III-wieczna forma *comitium* została przeniesiona do założonych w tym okresie kolonii.

Uderzające są analogie między zespołami *curia-comitium* i teatr-świątynia, rozwiązaniami architektonicznymi, w których w podobny sposób wzajemnie powiązano ważną budowlę publiczną i teatralnie rozmieszczone stopnie mające charakter widowni⁷². W zespole kultowym świątynia jest niejako odpowiednikiem kurii, a teatr – *comitium*, nie tylko z punktu widzenia architektonicznego, ale i funkcjonalnego: świątynia mogła przejmować rolę kurii i być miejscem obrad senatu – co potwierdzają źródła pisane w odniesieniu do Rzymu⁷³ – lub lokalnej rady, a teatr był zawsze wykorzystywany także jako miejsce zgromadzeń obywateli (zarówno w Grecji, jak i w Italii).

W rozplanowaniu i formie samnickiego kompleksu sakralno-teatralnego dostrzec więc można wyraźnie różne wpływy. O ile ogólny plan *temenosu* nawiązuje przypuszczalnie do wcześniejszego, samnickiego okręgu kultowego, to główne założenia architektoniczno-przestrzenne, to jest świątynia typu etrusko-italskiego z trójdzielną cellą, górująca nad teatrem w podobny sposób jak *curia* nad *comitium*, opierają się na rozpowszechnionych w środkowej Italii rozwiązaniach łatyńskich, a technika wykonania oraz stylistyka dekoracji i wykończenia wskazują na wzory hellenistyczne zaadaptowane w środowisku południowoitalskim, przede wszystkim kampańskim, oraz łatyńskim⁷⁴.

Przyjmowanie przez Italiców form charakterystycznych dla kręgu cywilizacji łatyńsko-rzymskiej wynikało przede wszystkim ze zjawiska akulturacji, wzajemnego oddziaływania na siebie sąsiadujących kultur. Było całkowicie naturalne, że miejscowe elity sięgały do wzorów pochodzących z najbardziej rozwiniętej na półwyspie cywilizacji, która – siłą rzeczy – narzucała pewne mody i nurty. Zważywszy na okres powstania teatru i świątyni, w którym Italicowie, a zwłaszcza członkowie italskiej arystokracji, coraz bardziej zdecydowanie domagali się równouprawnienia z Rzymianami i dążyli do uzyskania *ius civitatis*, w zapożyczeniach z architektury łatyńsko-rzymskiej doszukiwać się także można pewnych przejawów ideologii prorzymskiej, chęci zblżenia, asymilacji. Imitacja modeli łatyńsko-rzymskich lub niektórych ich elementów, na przykład trójdzielności świątyni, była niewątpliwie

⁷¹ Corelli, *Roma*, s. 49.

⁷² Hanson, op. cit., s. 37–38 („...the comitium resembles a small theater in which the speakers stood in the orchestra and the listeners stood in the cavea. Above and behind the assembly place rose the meeting place of the *decuriones* in such a way that the *cavea* of the *comitium* was at the same time the front steps of the *curia*”). W tym kontekście kolejny raz można przytoczyć przykład kolonii Fregellae; schemat architektoniczny zespołu teatr-świątynia w Pietrabbondante jest bardzo podobny do zespołu *curia-comitium* we Fregellae, zob. *Fregellae I...*, s. 60 oraz 123–126 (plany).

⁷³ Np. słynne zebranie senatu rzymskiego przed zamordowaniem Tyberiusza Grakcha odbyło się w świątyni Fides na Kapitolu, App. *Civ.* I 16.

⁷⁴ Tagliamonte, op. cit., s. 189.

posunięciem propagandowym ze strony lokalnej elity. Nic jednak nie pozwala twierdzić, że w samnickiej świątyni czczono Triadę Kapitolińską czy innych „typowo” rzymskich bogów; jeżeli nawet w sanktuarium zaczęto czcić trójcę bóstw, wydaje się o wiele bardziej prawdopodobne, że były to bóstwa, których kult był tam już wcześniej. Pentrowie mogli przyjąć latyńsko-rzymskie rozwiązania formalne, nie przyjmując bynajmniej ideologicznych i religijnych treści, jakie się z nimi łączyły. Nieco później, podczas wojny sprzymierzeńczej wzory czerpane z ikonografii rzymskiej służyły ideologii wrogiej Rzymowi, były nośnikiem diametralnie odmiennych treści⁷⁵.

O powstaniu ostatniej zabudowy sanktuarium wiemy zbyt mało, aby wypowiadać stanowcze sądy. Motywy i cele, jakie przyświecały fundatorom i lokalnym przywódcom, którzy zadecydowali o rozbudowie okręgu sakralnego, były na pewno wielorakie. Monumentalizację okręgu sakralnego w Pietrabbondante można jednak uznać przede wszystkim za przejaw samnickiego patriotyzmu, składającego wspólnotę Pentrów do rozbudowy i upiększania własnych miejsc kultu, a zarazem za „gest propagandowy” lokalnej arystokracji, która zlecając i finansując prace budowlane nie tylko podkreślała swoje przywiązanie do ojczystych stron, ale usiłowała wskrzesić pewne idee lub dać wyraz nowym. Intensywna działalność budowlana poszczególnych społeczności Italii wynikała przede wszystkim z potrzeby zaakcentowania własnej tożsamości. Budowa kompleksu teatralno-sakralnego Pentrów na terenie istniejącego od setek lat okręgu świętego, w którym przechowywano dawne trofea, co więcej, dokładnie w miejscu, w którym kiedyś przypuszczalnie odprawiano wojskowe rytuały i zaprzysięgano oddziały wyruszające na wojnę z Rzymianami, była niewątpliwie aktem wynikającym bardziej z pobudek ideologicznych niż religijnych. Można odnieść wrażenie, że okazały – jak na warunki samnickie – kompleks budowli, który pod koniec II wieku p.n.e. wyrósł obok skromnej świątyni i na miejscu starego, zrujnowanego temenosu, przekraczał potrzeby lokalnej wspólnoty. Dlaczego? Czy wynikało to jedynie z rozmachu budowlanego fundatorów, czy także z chęci nawiązania do wcześniejszej roli sanktuarium, będącego dawniej nie tylko miejscem kultu, ale i miejscem zgromadzeń wszystkich Pentrów?

W tym kontekście jeszcze większego i głębszego znaczenia nabiera wzniesienie teatru – budowli pełniącej funkcje kulturalne i religijne, lecz także społeczne i poli-

⁷⁵ Dowodzi tego przede wszystkim symbolika monet powstańców italskich; doskonałym przykładem są monety ze sceną przysięgi – zawarcia przymierza, ściśle nawiązujące do monet rzymskich z podobnym motywem. Por. denary rzymskie z drugiej połowy II w. p.n.e., np. Sydenham, nr 527, 572, M. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge University Press, Cambridge 1974, nr 234/1 (na wszystkich przedstawiona jest „oath-taking scene”); denary italskie z okresu wojny sprzymierzeńczej z tym samym motywem: Sydenham, nr 619, 620a, 621, 626, 629, 637. Scena przysięgi – zawarcia przymierza na monetach rzymskich odwołuje się do przymierzy zawieranych przez Rzym z italskimi *socii*, a podobna scena na monetach italskich – do przymierza zawartego przez *socii* przeciw Rzymowi. Świadoma imitacja motywów z monet rzymskich w duchu antyrzymskim widoczna jest także na innych typach monet italskich z okresu wojny sprzymierzeńczej.

tyczne. Geneza teatru w zespole sakralnym, w takiej formie, jak w Pietrabbondante, jest – jak wspomniano wyżej – złożona; wzorem tego typu teatru, stanowiącego integralną część kompleksu architektonicznego obejmującego także świątynię, była nie tylko widownia teatru hellenistycznego czy półkoliste schody prowadzące do świątyni, ale i koliste *comitium*. W teatrze odbywały się *ludi teatrales*, uroczystości religijne, jak również zebrania ludności. Jego polityczna rola jest oczywista. Przy tym każdy rodzaj zgromadzenia, święta czy widowiska mógł nabrać politycznego charakteru. Symboliczny wydzźwięk może mieć to, że powstanie w Askulum, będące iskrą zapalną wojny sprzymierzeńczej, zaczęło się od wydarzeń, które najprawdopodobniej rozegrały się w tamtejszym teatrze⁷⁶.

W górskich, słabo zurbanizowanych rejonach Samnium ważniejsze sanktuaria stawały się ośrodkami integrującymi miejscowe społeczności, a nawet całe plemiona; przejmowały one pewne funkcje miejskie – to tam skupiało się życie religijne, kulturalne, społeczne i polityczne wspólnoty. W „federalnym” sanktuarium, jakim było Pietrabbondante, bezsprzecznie nadrzędna była społeczno-polityczna rola widowni teatralnej.

Jeśli istotnie miejscowi *principes* zamierzali odrodzić dawne tradycje i polityczną rolę sanktuarium jako wspólnego miejsca zgromadzeń Pentrów, to ich plany mogły ziścić się tylko na krótko, w okresie wojny sprzymierzeńczej. Sanktuarium, w którym wciąż żyła pamięć o wielkiej przeszłości Samnitów, o obrzędach odprawianych przez zwyciężkich przodków, w którym zachowały się zbroje i broń zdobyta na pokonanych niegdyś wrogach, przede wszystkim na Rzymianach, musiało nabrać nowego, wyjątkowego znaczenia lub może odzyskać utracone znaczenie dla Samnitów w ostatnich latach przed wybuchem *bellum sociale*, a zwłaszcza w czasie samej wojny. *Principes Pentrorum* z pewnością uwydatniali wojskowy charakter miejsca kultu i odwoływali się do dawnych tradycji i ceremonii, podobnie jak italscy przywódcy powstania, którzy nawiązywali do dawnych przekazów i obrzędów, by konsolidować walczących z Rzymem Italików⁷⁷.

Prawdopodobnie po *bellum Italicum* albo raczej po wojnie między Mariuszem a Sullą, podczas której Sulla dokonał ostatecznej pacyfikacji samnickich terytoriów, sanktuarium przestało być uczęszczane jako miejsce kultu. Dane archeologiczne zebrane w XIX i XX wieku wskazują na to, że jego upadek nie był procesem stopniowym i długotrwałym, lecz nastąpił nagle, zapewne na skutek drastycznego wyludnienia i wyniszczenia Samnium po wojnie sprzymierzeńczej i mariańsko-sullańskiej, a może raczej w wyniku wytopienia lub wygnania miejscowej arystokracji, propagującej lokalne kultury i finansującej wznoszenie i upiększanie budowli sakralnych. Bardziej prawdopodobna wydaje się druga wersja, a opusto-

⁷⁶ Flor. II 6.

⁷⁷ Przywoływano przede wszystkim tradycje *ver sacrum*, rytuału, który według starożytnej tradycji dał początek większości ludów zamieszkujących środkową i południową Italię; por. symbolikę monet italskich z okresu *bellum Italicum*, np. Sydenham, nr 627, 642 (na rewersie stojący wojownik z włócznią, obok – odpoczywający byk-przewodnik).

szanie i ruinę sanktuarium Pentrów można uznać za *signum temporis* po wojnie italskiej i sullańskiej⁷⁸.

Za panowania Augusta sanktuarium nie było już uczęszczane. W bliżej niesprecyzowanym momencie portyki po obu stronach świątyni zaczęto wykorzystywać jako magazyny budulca przeznaczonego do wtórnego użycia, w tym dobrej jakości dachówek. W III wieku n.e. na terenie wokół świątyni grzebano zmarłych, a ostatnie ślady zamieszkiwania ludzi w niewielkich budynkach przy świątyni datowane są na IV wiek n.e. W tym samym wieku miało miejsce trzęsienie ziemi, które dopełniło dzieła zniszczenia stojącej wciąż świątyni i pozostałości innych zabudowań.

W średniowieczu nazwa miejscowości, na terenie której istniało niegdyś samnickie sanktuarium, była od dawna zapomniana. Ze względu na wielką ilość budulca w postaci obrobionych bloków kamiennych znajdujących się w ruinach, miejsce to znane było jako „obfitujące w kamień” – *Pietrabbondante*.

ARGUMENTUM

Narratur de oppido antiquo Samnitico a viris doctis prope Aeserniam detecto, praecipue autem de eius area sacra, quae fuit maximi momenti ad communem vitam Samnitium. Diligentius describuntur duo aedificia ante bellum sociale structa, quasi unum architecturae opus efficientia: nempe templum atque theatrum.

⁷⁸ Pustoszenie osad w górskich rejonach Samnium po *bellum sociale* nie było jednak prawdopodobnie zjawiskiem tak powszechnym, jak do niedawna przypuszczano. Nowsze badania zdyskredytowały na przykład opinię, według której w okresie po wojnie sprzymierzeńczej nastąpił masowy eksodus z samnickich *centri fortificati* do niżej położonych, większych skupisk, głównie do miejscowości, które zyskały status municypiów. Badania archeologiczne na terenie kilku ufortyfikowanych osad, m.in. Monte Pallano, wykazały, że osady te przeżywały okres rozkwitu w I wieku p.n.e. i na początku cesarstwa, a ich upadek nastąpił w epoce późniejszej; por. Faustoferri, Lloyd, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 12), s. 19–20.